

Murrau Bookchin

Η διορατικότητα και τα προβλήματα του Κομμουνιστικού Μανιφέστου

Το δοκίμιο του Murrau Bookchin (Μάρει Μπούκτσιν) «Η διορατικότητα και τα προβλήματα του Κομμουνιστικού Μανιφέστου» δημοσιεύτηκε στο: *Κίνηση για τον Ελευθεριακό Δημοτισμό*, 15/06/2010

(<http://dimotismos.wordpress.com/2010/06/15/%CE%B7-%CE%B4%CE%B9%CE%BF%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B1-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%B2%CE%BB%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85/>)

Αναδημοσιεύτηκε στο: *athens.indymedia*, Τρίτη 15 Ιουνίου 2010

(http://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1184062)

Murrau Bookchin

Η διορατικότητα και τα προβλήματα του Κομμουνιστικού Μανιφέστου

Είναι πολιτικά τονωτικό να κοιτάζει κανείς με νέο βλέμμα το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* (για να χρησιμοποιήσουμε τον αυθεντικό του τίτλο), που γράφτηκε προτού ο Μαρξισμός επικαλυφθεί από ρεφορμιστικούς, μεταμοντέρνους, πνευματικούς και ψυχολογικούς σχολιασμούς. Από την εξέταση αυτού του έργου με τους δικούς του όρους, προκύπτει πως δεν πρόκειται για κάποιο «κείμενο» προορισμένο να εξυπηρετήσει κάποια ακαδημαϊκή αποδόμηση και περίπλοκη ερμηνεία, αλλά μάλλον πως πρόκειται για το μανιφέστο ενός κόμματος που αμφισβήτησε την ύπαρξη των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και τη βαθύτερη ταξική βάση τους. Το Μανιφέστο αντιμετώπιζε ευθέως το εκμεταλλευτικό κοινωνικό σύστημα της εποχής του και στόχευε στην παρακίνηση μιας τάξης –του προλεταριάτου– σε επαναστατική δράση εναντίον του.

Οι Μαρξ και Ένγκελς έθεσαν τη θεωρία στην υπηρεσία της οικοδόμησης ενός κινήματος – πράγματι, συνύφαναν με οξύνοια βασικές αναλυτικές ιδέες με προγραμματικά και οργανωτικά ζητήματα. Κάτι τέτοιο ακούγεται εξωπραγματικό στη σημερινή εποχή, η οποία διχοτομεί αυστηρά αυτά τα δύο στοιχεία. Είναι σίγουρο πως, σήμερα, η ύπαρξη μιας «Μαρξολογίας» ως πανεπιστημιακού επιστημονικού κλάδου με το δικό της σώμα καθηγητών και τα δικά της περιοδικά, διαχωρισμένη από μια ζωντανή πρακτική, δεν είναι ένα εντελώς πρωτόγνωρο φαινόμενο. Ο Κάουτσκι, μεταξύ άλλων, ήδη εγκαινίασε αυτή τη διχοτόμηση ως υπεύθυνος σύνταξης του *Die Neue Zeit* τη δεκαετία του 1890. Αλλά το *Die Neue Zeit*, τουλάχιστον, ήταν το θεωρητικό όργανο ενός μαζικού κινήματος που κινητοποιούσε εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπων στη Γερμανική πολιτική σκηνή. Μόνο κατά τις πρόσφατες δεκαετίες εμφανίστηκαν αυστηρά ακαδημαϊκά μαρξικά περιοδικά που επιδείκνυαν ελάχιστες ή και μηδαμινές πολιτικές προθέσεις και, γι' αυτόν τον λόγο, δεν παρείχαν καμία βάση για μια πρακτική προσηλωμένη στον μετασχηματισμό της κοινωνίας. Το διαζύγιο μεταξύ θεωρίας και πράξης –και η αποτυχία των δεδηλωμένων αριστεριστών να χτίσουν μια επαναστατική δημόσια σφαίρα στις πρόσφατες δεκαετίες– οδήγησε στην αποδυνάμωση της ίδιας της θεωρίας, όπως μαρτυρεί η τρέχουσα αποδοχή από μια μερίδα αυτοαποκαλούμενων μαρξιστών, του μεταμοντέρνου μηδενισμού, του καταστασιακού αισθητισμού και αρκετά πρόσφατα, ακόμα και του ανατολικού πνευματισμού.

Αντιθέτως, το πιο αναζωογονητικό στοιχείο του Μανιφέστου ως θεωρητικού κειμένου είναι πως ανυπόκριτα και θαρραλέα καταπιάνεται με ζωντανές κοινωνικές σχέσεις και όχι απλώς με τις πολιτιστικές παραφυάδες τους. Ο υφολογικός μαγνητισμός του, που το καθιέρωσε ως αμίμητο πρότυπο για τόσες πολλές προγραμματικές διακηρύξεις επαναστατικών κινήματων, βρίσκεται ακριβώς στην άφοβη ευθυκρισία του σχετικά με τους υλικούς παράγοντες που διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ο Μαρξ (ο οποίος φαίνεται πως συνέγραψε το μεγαλύτερο μέρος του Μανιφέστου), πολύ περισσότερο από τον Νίτσε, έγραψε με σφυρί για τις πραγματικότητες του καπιταλιστικού συστήματος που αναδυόταν εκείνη την εποχή. Η περίφημη εναρκτήρια πρόταση –«Η ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών, είναι η ιστορία ταξικών αγώνων»– είναι εντυπωσιακά δηλωτική, μη επιτρέποντας καμία αμφισημία¹.

Δημοσιευμένο σε μια περιορισμένη γερμανική έκδοση 800 αντιτύπων την παραμονή της Επανάστασης του Φεβρουαρίου του 1848 στη Γαλλία, το Μανιφέστο συνέθετε γενιές στοχασμού πάνω στις ριζικές αιτίες της κοινωνικής αδικίας και σύγκρουσης. Όπως παραδέχτηκε ανοικτά και ο ίδιος ο Μαρξ, η σημασία που προσδίδει στην πάλη των τάξεων δεν ήταν πρωτοφανής στην επαναστατική σκέψη. Μπορεί να ανιχνευθεί πίσω στους Ισοπεδωτές [Levellers] της Αγγλικής Επανάστασης ή ακόμα και σε Λολλάρδους [Lollards] όπως ο John Ball στον αγγλικό «Πόλεμο των Χωρικών» τον 14ο αιώνα. Χωρίς να έχει άμεσο αντίκτυπο στα γεγονότα που σημάδεψαν το θυελλώδες έτος του 1848, εντούτοις, το Μανιφέστο άφησε ένα μόνιμο αποτύπωμα στα

¹ Karl Marx and Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, Collected Works, τ. 6 (Moscow: Progress Publishers, 1976), σελ. 482. Όλες οι παραπομπές του Μπούκτσιν αντλούνται από αυτή την αγγλική μετάφραση και σε αυτήν αντιστοιχούν οι σελίδες που αναφέρει.

μεταγενέστερα κινήματα της εργατικής τάξης, παρέχοντας ένα αποφασιστικό κριτήριο για να κρίνονται οι επαναστατικές προθέσεις τους. Και έθεσε σε κάθε μεταγενέστερο επαναστατικό κίνημα την υποχρέωση να καταστήσει τους καταπιεσμένους ικανούς να συνειδητοποιήσουν την κατάστασή τους –δηλαδή να εμφυσήσει στους εκμεταλλευόμενους μια βαθιά αίσθηση ταξικής συνείδησης και να τους εξωθήσει στην κατάργηση της ταξικής κοινωνίας ως τέτοιας.

Έτσι σφυρηλατημένη καθώς ήταν, η εναρκτήρια πρόταση του Μανιφέστου –απέριττη και κατηγορηματική– καθιέρωσε άμεσα την «Ένωση των Κομμουνιστών» (για την οποία γράφτηκε) ως ένα καταφανώς επαναστατικό κίνημα. Μετέπειτα, οι σοσιαλιστικές οργανώσεις και τα κινήματα που δήλωναν πως αξίωναν δικαιοσύνη για τους καταπιεσμένους έπρεπε να επικυρώσουν τη συμπαράταξή τους με την αναδύομενη εργατική τάξη, στη σύγκρουσή της με την αστική τάξη. Μετά την έκδοση του Μανιφέστου, η ταξική πάλη θεωρούνταν δεδομένη από παρόμοια κινήματα, ακόμα κι αν επιχειρούσαν να φθάσουν στον σοσιαλισμό με ειρηνικά και σταδιακά μέσα, κάνοντας συμβιβασμούς μεταξύ των εργατών και των καπιταλιστών.

Επιπλέον, η εναρκτήρια πρόταση του Μαρξ ανήγγειλε πως το Μανιφέστο δεν θα συσκοτίζε τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις που συγκροτούν τον καπιταλισμό. Το Μανιφέστο τόνιζε με έμφαση ότι ο καπιταλισμός είναι μια αδυσώπητα εκμεταλλευτική οικονομία που οδηγείται από τις ανταγωνιστικές σχέσεις της στον αποικισμό ολόκληρου του πλανήτη και στην τοποθέτηση της κοινωνικής ζωής, ως τέτοιας, αντιμέτωπης πρόσωπο με πρόσωπο με τον προβληματισμό για την ίδια την ικανότητά της για επιβίωση, δεδομένης της απουσίας μιας κομμουνιστικής κοινωνίας. Σήμερα, τη στιγμή που ο ρεφορμισμός διεισδύει στο μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής σκέψης η οποία πλασάρεται με το όνομα του αριστερισμού, θα κάναμε καλά να θυμηθούμε ξανά τις προειδοποιήσεις των Μαρξ και Ένγκελς, ενάμιση αιώνα νωρίτερα, ότι η «αστική τάξη είναι ανίκανη να συνεχίσει να αποτελεί την κυρίαρχη τάξη στην κοινωνία, και να επιβάλλει τις δικές της συνθήκες ύπαρξης επί της κοινωνίας ως ακατάλυτο νόμο», πράγματι, ότι «η ύπαρξή της δεν είναι πια συμβατή με την κοινωνία» (σσ. 495, 497)².

Τα μέρη I («Αστοί και Προλετάριοι») και II («Προλετάριοι και Κομμουνιστές») του Μανιφέστου εκθέτουν το κύριο επιχείρημα του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου, σε ζωντανή, ξεκάθαρη πρόζα που είναι συναρπαστικά προγραμματική όσο και λαμπρά θεωρητική. Οι μεστές διατυπώσεις είναι αδύνατο να συνοψισθούν χωρίς να αδικηθούν, ενώ είναι αδύνατο να συλληφθεί η οξύνουσα με την οποία οι Μαρξ και Ένγκελς κατέδειξαν ότι ο καπιταλισμός δημιουργεί τις συνθήκες της αναπόδραστης καταστροφής του. Στο αποκορύφωμα του πρώτου μέρους περιέχονται ιδέες που είναι προκλητικές και διορατικές ακόμα και για τον 21ο αιώνα:

«Η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν επαναστατικοποιεί συνεχώς τα μέσα παραγωγής, και συνεπώς τις σχέσεις παραγωγής και, μαζί μ' αυτές, όλες γενικά τις κοινωνικές σχέσεις (...). Την αστική εποχή διακρίνουν απ' όλες τις προηγούμενες η συνεχής επαναστατικοποίηση της παραγωγής, ο αδιάκοπος κλονισμός όλων των κοινωνικών συνθηκών και για η αιώνια αβεβαιότητα και κινητικότητα. Όλες οι σταθερές, σκουριασμένες σχέσεις και η ακολουθία τους από αρχαίες σεβάσιμες προκαταλήψεις και αντιλήψεις διαλύονται, κι όλες οι νεοσχηματισμένες παλιώνουν αμέσως, πριν προφτάσουν να οστεοποιηθούν. Καθετί σταθερό και ακλόνητο κλονίζεται, καθετί ιερό βεβηλώνεται, και οι άνθρωποι αναγκάζονται επιτέλους να δουν με καθαρό μάτι τις πραγματικές συνθήκες της ζωής τους και τις μεταξύ τους σχέσεις.»

Η ανάγκη για μία συνεχώς επεκτεινόμενη αγορά των προϊόντων της κυνηγά την αστική τάξη σ' όλη την υδρόγειο. Είναι αναγκασμένη να φωλιάζει παντού, να εγκαθίσταται παντού, να

² Το επιχείρημα του Μανιφέστου για τη θεμελιώδη ανικανότητα της αστικής τάξης να επιληφθεί της κοινωνικής ζωής βασίζοταν στην «εκπτώχευση» [pauperization] του προλεταριάτου – η περίφημη θέση περί «εξαθλίωσης» [immiseration] στην οποία θα κατέληγε ο πρώτος τόμος του Κεφαλαίου. Με την κατοπινή εμφάνιση των κρατών κοινωνικής πρόνοιας και της ικανότητάς τους να διαχειριστούν τις κρίσεις, ο καπιταλισμός φάνηκε ικανός να αποτρέπει την καταβύθισή του σε μια βαθιά εδραιωμένη οικονομική κρίση, καθιστώντας την ιδέα της «εξαθλίωσης» αμφισβητήσιμη. Αλλά η αστάθεια του σύγχρονου «νεοφιλελεύθερου» καπιταλισμού και η διάβρωση των μεθόδων του για διαχείριση κρίσεων έχουν αμφισβητήσει στην πράξη την ικανότητα του καπιταλισμού να αυτοθεραπευτεί. Δεν είναι καθόλου σίγουρο πως, κατά τα προσεχή έτη, η οικονομική κατάρρευση (όπως και οι οικολογικές καταστροφές) θα αποφευχθούν. Ο καπιταλισμός είναι ακόμα πάρα πολύ ρευστός, και οι προειδοποιήσεις του Μανιφέστου για «αναρχία στην παραγωγή» δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να αποκλειστούν ως πηγή μαζικής κοινωνικής αναταραχής.

δημιουργεί σχέσεις παντού (...). Η σύγχρονη αστική κοινωνία με τις σχέσεις παραγωγής, ανταλλαγής και ιδιοκτησίας, που δημιούργησε σαν από θαύμα τόσο ισχυρά μέσα παραγωγής και συναλλαγής, μοιάζει με το μαθητευόμενο μάγο, που δεν μπορεί πια να κυριαρχήσει στις υποχθόνιες δυνάμεις που ο ίδιος προσκάλεσε». (σσ. 487, 489).

Αυτές οι γραμμές γράφτηκαν ενάμιση αιώνα πριν, όταν ο καπιταλισμός μετά βίας αποτελούσε το κυρίαρχο κοινωνικό σύστημα στην Ευρωπαϊκή ήπειρο, μολονότι είχε εισβάλλει για τα καλά στη Βρετανία και η τελική επικράτησή του στη Γαλλία και τη Γερμανία ήταν επικείμενη. Ο βιομηχανικός καπιταλισμός στην Ευρωπαϊκή ήπειρο αποτελούσε ακόμη μέρος μιας μεικτής οικονομίας – μερικώς αστικής, μερικώς φεουδαρχικής και κατά κύριο μέρος αγροτικής. Σχεδόν όλες οι πόλεις ήταν ακόμα συμπαγείς οντότητες, πλημμυρισμένες από ελικοειδείς μεσαιωνικούς δρόμους και περιστοιχισμένες με τείχη, ενώ τα καθημερινά αγαθά φτιάχνονταν από τα χέρια επιδέξιων τεχνιτών. Ο χειμώνας του 1847-48 δεν ήταν ακόμη παρά η απαρχή της αστικής εποχής, όχι το απόγειό της, πόσο μάλλον το τέλος της, και λέξεις όπως παγκοσμιοποίηση και πολυεθνισμός [multinationalism] ήταν τότε ανήκουστες, παρότι το Μανιφέστο περιέγραφε παρόμοια φαινόμενα. Οι προβλέψεις του παραπάνω παραθέματος θα μπορούσαν κάλλιστα να απορριφθούν ως ευφάνταστα οράματα εάν δεν τοποθετούνταν στο πλαίσιο του Μανιφέστου που προσέδωσε σ' αυτές ένα, τόσο ιστορικό όσο και εκπαιδευτικό, νόημα το οποίο έλλειπε από πρότερες αποτιμήσεις του καπιταλισμού (λέξη που ήταν ακόμα καινούρια).

Αυτές οι γραμμές καταδεικνύουν τη δύναμη της θεωρίας να προεκτείνεται στο μέλλον, πέρα από τις δεδομένες συνθήκες – και οι θεωρητικές προβλέψεις των Μαρξ και Ένγκελς έγιναν ολοφάνερες πραγματικότητες πολλές γενιές αργότερα, μολονότι παραμένουν ανεκπλήρωτες ακόμα και στη νέα χιλιετία. Αξεπέραστη είναι η θεμελιώδης πραγματικότητα πως ο καπιταλισμός είναι ένα ανεξέλεγκτο προϊόν ιστορικής «μαγανείας» –ένα σύστημα παραγωγής για την παραγωγή ως αυτοσκοπό– το οποίο, όσο υπάρχει, πρέπει να καταβροχθίζει τον φυσικό κόσμο και να αναμορφώνει δραστικά τον πλανήτη, πιθανώς μέχρι την εξολόθρευση όλων των μορφών ζωής, των ανθρώπων συμπεριλαμβανομένων. Χωρίς την επαναστατική αλλαγή, η ορμή του ως μετασχηματιστικό σύστημα –ως κοινωνία που λειτουργεί από μόνη της, πέρα ακόμα κι απ' τον έλεγχο της ίδιας της αστικής τάξης– μπορεί να μετριαστεί αλλά δεν μπορεί να αναχαιτιστεί.

Η συζήτηση επί των θεωρητικών και προγραμματικών ζητημάτων του Μανιφέστου δεν μπορεί να έχει νόημα αν δεν καταπιαστεί με την ανάγκη για τη δημιουργία ενός «επαναστατικού κινήματος ενάντια στην υφιστάμενη κοινωνική και την πολιτική τάξη πραγμάτων» (σελ. 519). «Η θεωρία των κομμουνιστών», όπως διακηρύσσει το Μανιφέστο, «μπορεί να συνοψιστεί στην εξής πρόταση: κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας» (σελ. 498) ή ισοδύναμα, κατάργηση του καπιταλισμού χωρίς οποιεσδήποτε επιφυλάξεις. Η αποτυχία ενός κομμουνιστικού κινήματος ως προς αυτόν τον στόχο, σύμφωνα με τους Μαρξ και Ένγκελς, δεν θα ήταν η «κατά προσέγγιση επίτευξη» του ή η «ρεαλιστική» τροποποίησή του, αλλά η καθολική εγκατάλειψή του³. Όπως έγραψαν οι συντάκτες του Μανιφέστου στην εισήγησή τους στην «Ένωση των Κομμουνιστών» μετά από τα γεγονότα των 1848-49, μεταρρυθμίσεις θα μπορούσαν δικαίως να απαιτηθούν, αλλά μόνο ως μέσα κλιμάκωσης μεγαλύτερων διεκδικήσεων που θα ήταν αδύνατο να ικανοποιηθούν από την υφιστάμενη κοινωνική τάξη πραγμάτων, και έτσι θα οδηγούσαν σε μια ένοπλη αντιπαράθεση με την αστική τάξη για την ίδια τη δομή της κοινωνίας.

Και δεν ήταν βέβαια οι αναγνώστες του Μανιφέστου εκείνη την εποχή –αλλά και μία γενιά αργότερα– μέλη του βιομηχανικού προλεταριάτου, στο οποίο απευθυνόταν το κείμενο. Μακράν, η συντριπτική πλειοψηφία των εργατών που θα μπορούσαν να καταλάβουν το μήνυμά του ήταν τεχνίτες που προσέβλεπαν στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι (σε αδελφότητες αλληλοβοήθειας συντεχνιακού τύπου ή βιομηχανικά συνδικάτα) και, μεταξύ των πιο προηγμένων εργατών, που προσέβλεπαν στο δικαίωμα της συνεταιριστικής «οργάνωσης της εργασίας». Αυτός ο συντεχνιακός [artisanal] ή συνεργατικός [associative] σοσιαλισμός, όπως τον έχουν ονομάσει οι ιστορικοί, ήταν περισσότερο συνεταιριστικός [cooperative] παρά κομμουνιστικός, ανταμείβοντας τα μέλη των ενώσεων σύμφωνα με την εργασία τους και όχι σύμφωνα με τις ανάγκες τους.

3 Στο πρωτότυπο: “For a communist movement to fall short of this goal, as Marx and Engels understood, would be, not to “approximate” it or to “realistically” modify it, but to abandon it altogether.”

Σε αντίθεση, το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος έκανε ένα μεγάλο άλμα, απaráμιλλο σε σχέση με κάθε σύγχρονό του σοσιαλιστικό κείμενο. Έδειξε ότι ο κομμουνισμός δεν ήταν μόνο ένα ηθικό ζητούμενο για κοινωνική δικαιοσύνη αλλά μια ακαταμάχητη ιστορική αναγκαιότητα η οποία προέκυπτε από την ίδια την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Αυτό το άλμα πήρε μορφή στο μίνιμουμ πρόγραμμα των δέκα σημείων, το οποίο αποτελεί ως επί το πλείστον συμβολή του Ένγκελς. Με τις συγκρατημένες διεκδικήσεις του, φαίνεται να είχε σχεδιαστεί για το γερμανικό εργατικό κίνημα, το οποίο ακόμη συμμαχούσε με τις μεσαίες τάξεις ενάντια στην αριστοκρατία. Έτσι, ακόμα και η πιο σοσιαλιστική διεκδίκηση από τις δέκα, η έβδομη, προέτρεπε μετριοπαθώς για «διεύρυνση της κρατικής ιδιοκτησίας των εργοστασίων και των μέσων παραγωγής», παρά για κολλεκτιβοποίηση της οικονομίας (σελ. 505). Μακρόπνοα, το δεύτερο μέρος του Μανιφέστου προέβλεπε τη συγκέντρωση όλων των παραγωγικών λειτουργιών, συμπεριλαμβανομένης της γης, στα «χέρια μιας ευρείας ένωσης [association] ολόκληρου του έθνους» (σελ. 505). Στην πραγματικότητα, αυτή η τελευταία φράση, «ευρεία ένωση ολόκληρου του έθνους» υπήρχε μόνο στην αγγλική μετάφραση· το γερμανικό κείμενο μιλούσε για «συνεταιρισμένα άτομα», χρησιμοποιώντας μια κάπως πιο προυντονιστική διατύπωση που θα καθιστούσε το έγγραφο πιο αποδεκτό στη Γερμανία της εποχής.

Αφού εξαφανιστούν οι τάξεις και κοινωνικοποιηθεί η ιδιοκτησία, λέει το Μανιφέστο, «η δημόσια εξουσία θα χάσει τον πολιτικό χαρακτήρα της», δηλαδή την κρατική της μορφή:

«Η πολιτική εξουσία (το κράτος), όπως δεόντως αποκαλείται, είναι απλά η οργανωμένη εξουσία μιας τάξης για την καταπίεση μιας άλλης. Εάν το προλεταριάτο αναγκασθεί λόγω των περιστάσεων κατά τον αγώνα του με την αστική τάξη να οργανωθεί το ίδιο ως τάξη, και εάν μέσω μιας επανάστασης γίνει το ίδιο η άρχουσα τάξη και ως τέτοια καταστρέψει δια της βίας τις παλιές συνθήκες παραγωγής, τότε θα έχει καταστρέψει μαζί με αυτές τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις ύπαρξης των ταξικών ανταγωνισμών και των τάξεων γενικότερα, και με αυτόν τον τρόπο θα έχει καταργήσει την ίδια την κυριαρχία του ως τάξη».

«Αντί της παλαιάς αστικής κοινωνίας με τις τάξεις και τους ταξικούς ανταγωνισμούς, θα έχουμε μια ένωση, στην οποία η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός θα είναι η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων». (σσ. 505-6)

Οι κομμουνιστές που προσπαθούν να επιτύχουν αυτούς τους στόχους, λέει το Μανιφέστο, δεν έχουν συμφέροντα «πέραν αυτών του προλεταριάτου ως συνόλου» (σελ. 496). Αποτελούν τον πιο αποφασιστικό παράγοντα στον αγώνα για την προώθηση της ευημερίας του προλεταριάτου αλλά, πάντα βλέποντας τα χαρακτηριστικά του αγώνα συνολικά, «υποστηρίζουν παντού κάθε επαναστατικό κίνημα ενάντια στην υφιστάμενη κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων». Πράγματι, φέρνουν πάντα στο προσκήνιο «σαν κύριο διακύβευμα (κάθε αγώνα), το ζήτημα της ιδιοκτησίας, ασχέτως του βαθμού ανάπτυξής του τη δεδομένη στιγμή» (σελ. 519).

Λαμβάνοντας υπόψη: την ανάλυση του Μανιφέστου για τον καπιταλισμό ως μία καταδικασμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων, μέσα στην οποία οι μεταρρυθμίσεις πρέπει πάντα να τίθενται στην υπηρεσία της επανάστασης· την αποφασιστική δέσμευσή του για τη (γενικά βίαια) επανάσταση· τη θεώρηση του κομμουνισμού ως συνεργατικό παρά κρατικό σύστημα «στο οποίο η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός θα είναι η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων», είναι λογικό να αναρωτιόμαστε τι ακριβώς εννοούσαν οι Μαρξ και Ένγκελς ως «πολιτική εξουσία» το 1847-48. Η απάντηση –η οποία έχει ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά λαμβάνοντας υπόψη αυτά που επρόκειτο να γράψουν αργότερα– είναι αναπάντεχα ελευθεριακή.

Στο Μανιφέστο, το προλεταριακό «κράτος» που θα αντικαταστήσει την αστική «πολιτική εξουσία» και αρχικά θα επιχειρήσει τις πιο «δεσποτικές επιδρομές στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας», θα αποτελείται από το προλεταριάτο που θα έχει ανέλθει στη «θέση της κυρίαρχης τάξης». Πιο συγκεκριμένα:

«Το προλεταριάτο θα χρησιμοποιήσει την πολιτική υπεροχή του για να αποσπάσει βαθμιαία όλο το κεφάλαιο από την αστική τάξη, έτσι ώστε να συγκεντρώσει όλα τα μέσα παραγωγής στα χέρια του κράτους, δηλαδή του προλεταριάτου οργανωμένου ως άρχουσα τάξη, αλλά και να αυξήσει το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων όσο το δυνατόν γρηγορότερα» (έμφαση του Μπούκτσιν). (σελ. 504)

Μόλις μετά βίας θα μπορούσε κάτι τέτοιο να αποκληθεί κράτος, είτε με τη συνηθισμένη Μαρξική έννοια της λέξης, είτε με την έννοια του κοινωνικού αναρχισμού. Στην πραγματικότητα, οι επιπτώσεις αυτής της ασυνήθιστης διατύπωσης έχουν συγχύσει τους ικανότερους των σοσιαλιστών θεωρητικών, τόσο του αναρχικού όσο και του μαρξιστικού χώρου, και ακολούθησαν τον Μαρξ και τον Ένγκελς ως πρόβλημα μέχρι το τέλος της ζωής τους. Πώς θα μπορούσε μια ολόκληρη τάξη, το προλεταριάτο οργανωμένο ως «κίνημα» που θα εκπροσωπούσε τελικά την κοινωνία συνολικά, να θεσμοποιήσει τον εαυτό του σε μία «πολιτική» (ή κρατική) εξουσία; Με ποιες συγκεκριμένες θεσμικές μορφές αυτή η τάξη, της οποίας η επανάσταση –σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες– θα αντιπροσώπευε «το συμφέρον της συντριπτικής πλειοψηφίας» (σελ. 495), θα ασκούσε την οικονομική και πολιτική ηγεμονία της;

Μέχρι την Κομμούνα του Παρισιού το 1871, οι Μαρξ και Ένγκελς πιθανώς στόχευαν σε μία εγκαθιδρυμένη από το προλεταριάτο «πολιτική εξουσία» που δεν θα ήταν τίποτα περισσότερο από μια έμμεση δημοκρατία [republic], δηλαδή μια αντιπροσωπευτική μορφή διακυβέρνησης, εδραιωμένη όμως σε πολιτικά δικαιώματα όπως η ανακλητότητα. Αναρχικοί κριτικοί του Μαρξ επισήμαναν πολύ εύστοχα πως οποιοδήποτε σύστημα αντιπροσώπευσης θα μετεξελισσόταν σε ένα κρατικό σύστημα που θα εξυπηρετούσε μόνο τα δικά του συμφέροντα και που, στην καλύτερη περίπτωση, θα λειτουργούσε ενάντια στα συμφέροντα των εργατικών τάξεων (συμπεριλαμβανομένης της αγροτιάς) ενώ, στη χειρότερη περίπτωση, θα ήταν μια δικτατορική δύναμη τόσο κακοήθης όσο οι χειρότερες αστικές κρατικές μηχανές. Πράγματι, με την πολιτική εξουσία ενισχυμένη από την οικονομική εξουσία, με τη μορφή μιας εθνικοποιημένης οικονομίας, μία «δημοκρατία των εργατών» θα μπορούσε να αποδειχθεί ένας δεσποτισμός (για να χρησιμοποιήσουμε έναν από τους αγαπημένους όρους του Μπακούνιν) αμείλικτης καταπίεσης.

Οι Μαρξ και Ένγκελς δεν είχαν καμία αποτελεσματική απάντηση σε αυτή την κριτική, όπως μπορούμε να συνάγουμε από την αλληλογραφία με τους γερμανούς υποστηρικτές τους. Τίποτα στα γραπτά τους δεν δείχνει ότι έδωσαν κάποια ιδιαίτερη σημασία στην παράδοση των συνελεύσεων που καθιερώθηκε από τους παρισινούς τομείς [sections] κατά τη διάρκεια της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης. Σ' αυτήν, οι «αβράκωτοι», συμπεριλαμβανομένων των φτωχότερων και πιο εξαθλιωμένων κατοίκων της Γαλλικής πρωτεύουσας, άσκησαν πραγματικά τη συλλογική εξουσία μέσω των συνελεύσεων γειτονιάς κατά τη διάρκεια της θυελλώδους περιόδου μεταξύ της εξέγερσης [journé] του Αυγούστου του 1792 που ανέτρεψε τη μοναρχία, και της εξέγερσης του Ιουνίου του 1793 που σχεδόν πέτυχε την αντικατάσταση της Εθνοσυνέλευσης από ένα κομμουνιστικό σύστημα διοίκησης υπό τον έλεγχο των τομέων. Αυτή η παράδοση, που παρέμεινε εν ισχύ στη Γαλλία για το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, δεν βρήκε καμία απήχηση στα μαρξιστικά κείμενα.

Αλλά η Κομμούνα του Παρισιού του 1871 ήρθε ως ανάσα καθαρού αέρα για τον Μαρξ και τον Ένγκελς οι οποίοι, μια γενιά μετά τη δημοσίευση του Μανιφέστου, αγκάλιασαν την Κομμούνα ως τη θεσμική δομή που θα δημιουργούνταν από το προλεταριάτο μεταξύ της καπιταλιστικής και της κομμουνιστικής κοινωνίας ή, όπως το έθεσε ο Μαρξ στην Κριτική του προγράμματος της Γκότα, ως την «επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου»⁴. Ο Μαρξ εγκωμίασε την Κομμούνα για την καθιέρωση του δικαιώματος να ανακαλούνται οι εκπρόσωποι στο Συμβούλιο της Κομμούνας (το αντίστοιχο του δημοτικού συμβουλίου του Παρισιού), για την υιοθέτηση της αμοιβής ενός ειδικευμένου εργάτη ως αποζημίωση για τη συμμετοχή στο Συμβούλιο, για τον εξοπλισμό του λαού, και ιδιαίτερα σημαντικά, για την εισαγωγή ενός «λειτουργικού, μη κοινοβουλευτικού σώματος, το οποίο είναι εκτελεστικό και νομοθετικό συγχρόνως»⁵.

Τα οικονομικά επιτεύγματα της Κομμούνας ήταν πολύ περιορισμένα. Όχι μόνο απέτυχε να κοινωνικοποιήσει την οικονομία, αλλά επέφερε τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις για την εργατική τάξη μόνο επειδή οι πιο ριζοσπάστες Διεθνιστές, οι οποίοι αποτελούσαν τη μειοψηφία του Συμβουλίου της Κομμούνας, έπρεπε να υπερνικήσουν τα εμπόδια που έθεταν οι νεογιακωβίνοι, οι οποίοι υποστήριζαν τις αστικές νομικές αξιώσεις (Βλ. Murray Bookchin, *Third revolution*, Volume

4 Karl Marx, Critique of the Gotha Programme, Marx and Engels, Collected Works, τ. 24, σελ. 95. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

5 Karl Marx, The Civil War in France, Collected Works, τ. 22, 331.

2). Όσον αφορά στους πολιτικούς θεσμούς της, η Κομμούνα ήταν πολύ περισσότερο μια δημοτιστική [municipalist] οντότητα με ισχυρή συγγένεια με τις αναρχικές ιδέες μιας συνομοσπονδίας από κομμούνες. Αμφισβήτησε ουσιαστικά την ύπαρξη του Γαλλικού έθνους-κράτους, ζητώντας από τις χιλιάδες κομμούνες που ήταν διάσπαρτες στη Γαλλία, να ενωθούν σε ένα προυντονικό δίκτυο από αυτόνομες κομμούνες, στα πρότυπα ενός κοινωνικού συμβολαίου [contractual], παρά να υπαχθούν σε ένα συγκεντρωτικό κράτος.

Ο Μαρξ αγκάλιασε αυτή τη δημοτιστική Κομμούνα και ουσιαστικά το κάλεσμά της για μια συνομοσπονδία από κομμούνες (χωρίς να χρησιμοποιεί την ενοχοποιητική λέξη συνομοσπονδία που υιοθετούσαν οι αναρχικοί αντίπαλοί του), ως πολιτική δομή στην οποία «η παλαιά συγκεντρωτική κυβέρνηση των επαρχιών», ακολουθώντας το πρότυπο του Παρισιού, θα «υποχωρούσε μπροστά στην αυτοκυβέρνηση των παραγωγών», προφανώς δηλαδή σε μια δικτατορία του προλεταριάτου. Κάθε εκπρόσωπος από τις διάφορες κομμούνες θα ήταν δεσμευμένος «από τις επίσημες οδηγίες [mandat impératif] των μελών τους», μια αυστηρά αναρχική ιδέα η οποία υποβίβαζε τον εκπρόσωπο, από κοινοβουλευτικό αντιπρόσωπο ή απεσταλμένο, σε έναν απλό εντολοδόχο του λαού, εκ μέρους του οποίου αναμενόταν να μιλά και να ψηφίζει⁶.

Ο ισχυρισμός του Μαρξ πως η κεντρική κυβέρνηση θα διατηρούσε «λίγες αλλά σημαντικές λειτουργίες» ήταν τολμηρός αλλά μετά βίας πιστευτός – ακόμη και ο James Guillaume, ένας από τους πιο στενούς συνεργάτες του Μπακούνιν, θεώρησε την ευνοϊκή αξιολόγηση των ελευθεριακών χαρακτηριστικών της Κομμούνας από τον Μαρξ ως βάση για μια συμφιλίωση μεταξύ των μαρξιστών και των αναρχικών στην Πρώτη Διεθνή. Ο Ένγκελς μάλιστα, σε μια επιστολή του 1875 στον August Bebel στην οποία ασκεί κριτική στο πρόγραμμα της Γκότα (που είχε μόλις υιοθετηθεί από τους Γερμανούς Σοσιαδημοκράτες), προέτρεψε αντί του «λαϊκού κράτους», το πρόγραμμα να χρησιμοποιήσει την «παλιά καλή γερμανική λέξη» Gemeinwesen η οποία «μπορεί να κάνει την δουλειά αντί του γαλλικού ‘Κομμούνα’», αν και είπε λίγα ουσιαστικά για αυτήν⁷.

Κάποια στιγμή, αν και αμφιταλαντευόμενος, ο Μαρξ επέστρεψε στον ευνοϊκό απολογισμό του για την Κομμούνα⁸. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επέστρεψε στην υποστήριξη του για τους ρεπουμπλικανικούς [republican] θεσμούς που είχαν χαρακτηρίσει τις πολιτικές του ιδέες μετά τις επαναστάσεις του 1848. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του, χωρίς να λέει πολλά σχετικά με το θέμα της Κομμούνας, ήταν ακόμα σαφώς ευνοϊκά διακείμενος απέναντι στην ενσωμάτωση πολλών χαρακτηριστικών της σε μια έμμεση δημοκρατία [republic] –της κλίμακας αμοιβών για τους εκπροσώπους, του δικαιώματος της ανακλητότητας, της ανάγκης να οπλιστεί η εργατική τάξη, και το mandat impératif– τα οποία είχε εγκωμιάσει στο έργο του «Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία». Αλλά ο βαθμός στον οποίο εκτιμούσε πως ένα εργατικό κράτος πρέπει να είναι συγκεντρωτικό και το μέγεθος της εξουσίας [authority] που πρέπει να απολαμβάνει, είναι ερωτήματα που παρέμειναν αναπάντητα μέχρι τον θάνατό του.

Οι ρεπουμπλικανικοί θεσμοί, όσο κι αν προορίζονται να εκφράζουν τα συμφέροντα των εργατών, τοποθετούν απαραίτητως τη χάραξη πολιτικής στα χέρια των εκπροσώπων και, κατηγορηματικά, δεν αποτελούν ένα «προλεταριάτο που οργανώθηκε σε κυρίαρχη τάξη». Δημοκρατία, υπό την ακριβή σημασία του όρου, δεν υπάρχει εάν η δημόσια πολιτική, όπως διακρίνεται από τις διοικητικές δραστηριότητες, δεν ασκείται από τον λαό που κινητοποιείται στις συνελεύσεις και που συντονίζεται συνομοσπονδιακά από εντολοδόχους [agents] σε τοπική, περιφερειακή και εθνική κλίμακα. Οι εξουσίες που απολαμβάνει ο λαός κάτω από τέτοιες περιστάσεις μπορούν να υφαρπαχθούν χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία. Κάποιοι αναρχικοί θα βρίσκουν πάντα ελαττώματα σε κάθε μορφή θεσμικής κοινωνικής οργάνωσης αλλά, εάν οι άνθρωποι πρόκειται να αποκτήσουν πραγματική εξουσία πάνω στις ζωές τους και την κοινωνία, πρέπει να εγκαθιδρύσουν –και το έχουν κάνει για μικρές χρονικές περιόδους στο παρελθόν– καλά οργανωμένους θεσμούς. Θεσμούς στους οποίους οι ίδιοι διαμορφώνουν άμεσα τις πολιτικές των

6 Ο.π., σελ. 332.

7 Engels, “Letter to August Bebel, March 18-28, 1875», Collected Works, τ. 24, σελ. 71.

8 Βλ. την επιστολή του Μαρξ προς τον Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 22 Φεβρουαρίου 1881, Collected Works, τ. 46, σσ. 65-66.

κοινοτήτων τους και, στην περίπτωση των περιφερειών τους, εκλέγουν τους συνομοσπονδιακούς λειτουργούς, ανακλήσιμους και αυστηρά ελέγξιμους, οι οποίοι θα τις εκτελέσουν. Μόνο υπό αυτή την έννοια μπορεί μία τάξη, ιδιαίτερα μια τάξη δεσμευμένη στην κατάργηση των τάξεων, να κινητοποιηθεί ως τάξη για να διαχειριστεί την κοινωνία.

Εκτός από τα παλιότερα γραπτά τους που υποστήριζαν την Κομμούνα του Παρισιού, ούτε ο Μαρξ ούτε ο Ένγκελς επίλυσαν ποτέ το πρόβλημα των πολιτικών θεσμών για την προλεταριακή εξουσία, όπως το έθεσαν στο Μανιφέστο: το πρόβλημα του πώς μια τάξη, πόσο μάλλον η μάζα των ανθρώπων της αστικής κοινωνίας, θα αναλάβει τα ηνία της εξουσίας ως τάξη ή λαός. Το 1905 οι ρώσοι εργάτες βρήκαν με το σοβιέτ της Πετρούπολης τη δική τους λύση στο πρόβλημα των πολιτικών θεσμών για την ταξική εξουσία. Αυτό το σοβιέτ πόλης που αναδύθηκε στην ρωσική πρωτεύουσα κατά την επανάσταση του 1905, ήταν μια επαναπροσέγγιση των συνελεύσεων που είχαν εμφανιστεί κατά τη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση. Εάν είχε παραμείνει απλά ένα δημοτικό συμβούλιο, θα διέφερε ελάχιστα από την Κομμούνα του Παρισιού, αν και ο χαρακτήρας του ήταν πολύ περισσότερο εργατικός.

Αλλά το σοβιέτ της Πετρούπολης είχε επίσης βαθιές ρίζες στα εργοστάσια της πόλης και καθοδηγούνταν άμεσα, μέσω απεργιακών επιτροπών και των επιτροπών καταστημάτων, από τους ίδιους τους εργαζομένους. Περισσότερο από τον Λένιν ήταν ο Λέων Τρότσκι, ένας από τους τελευταίους και αναμφισβήτητα ο πιο εξέχων πρόεδρος του, ο οποίος διείδε στο σοβιέτ αυτό, όχι μόνο τον θεσμό που θα μπορούσε να κινητοποιήσει το προλεταριάτο ως τάξη, αλλά και αυτόν που θα μπορούσε να παρέχει τη μεταβατική πολιτική και οικονομική γέφυρα από μία καπιταλιστική σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Ο Λένιν είχε μία πιο εργαλειακή άποψη για το σοβιέτ: το θεώρησε απλά ως μέσο εκπαίδευσης της εργατικής τάξης και το έθεσε στην υπηρεσία του Μπολσεβικικού κόμματος.

Έπρεπε να έρθει το 1917 για να αλλάξει ριζικά ο Λένιν την άποψή του για τα σοβιέτ και να αρχίσει να τα θεωρεί θεσμούς εξουσίας της εργατικής τάξης. Ακόμα κι έτσι όμως, αμφιταλαντεύτηκε κατά τη διάρκεια των γεγονότων του Ιουλίου όταν οι Μπολσεβίκοι ηγέτες φυλακίστηκαν ως αποτέλεσμα μιας πρόωρης αυθόρμητης εξέγερσης και, μέχρι το φθινόπωρο του 1917, είχε επανέλθει στον στόχο μιας σοβιετικής κυβέρνησης. Για ένα διάστημα πρότεινε μια σοβιετική κυβέρνηση που θα μπορούσε να συμπεριλάβει όλα τα σοβιετικά κόμματα –Μενσεβίκους και Σοσιαλεπαναστάτες όλων των ειδών, όπως επίσης και Μπολσεβίκους– αλλά μέχρι το τέλος του 1918 οι Μπολσεβίκοι εξουσίαζαν εξ ολοκλήρου το νεοϊδρυθέν σοβιετικό κράτος και μετέτρεψαν τελικά τα σοβιέτ σε υπάκουα όργανα του κομματικού μηχανισμού τους.

Το ζήτημα των θεσμών της πολιτικής και κοινωνικής διαχείρισης από μια τάξη ως σύνολο – και τελικά από τους πολίτες σε μια αταξική κοινωνία– δεν έχει εύκολη λύση. Πολύ απλά, δεν αντιμετωπίζεται επαρκώς από το ομοσπονδιακό σύστημα του Πруντόν, το οποίο είναι πολύ ασυνάρτητο και ασαφές αλλά και διατηρεί πολλά αστικά χαρακτηριστικά –όπως η ιδιοκτησία μέσω συμβολαίου ή η ατομική ιδιοκτησία– για να μπορεί να παρέχει μια αληθινή επαναστατική λύση. Οι λύσεις που πρότειναν μεταγενέστεροι –περισσότερο κολεκτιβιστές από τους πруντονιστές– αναρχικοί, είναι γεμάτες δυνατότητες αλλά πάσχουν εξίσου από έλλειψη σαφήνειας.

Από τη μεριά τους, οι αναρχοσυνδικαλιστές πρότειναν τον εργατικό έλεγχο της βιομηχανίας ως την πιο βιώσιμη επαναστατική εναλλακτική λύση στο κράτος, επικαλούμενοι την κατάληψη των εργοστασίων και της αγροτικής γης ως αποδεικτικά στοιχεία για το εφικτό της πρότασής τους. Μία επαρκής συζήτηση των δυνατοτήτων και των περιορισμών αυτής της πρότασης, θα απαιτούσε ένα ξεχωριστό άρθρο⁹. Όσον αφορά όμως τα κοινωνικά στοιχεία για μια απελευθερωτική κοινωνία, ο εργατικός έλεγχος έχει βασικά προβλήματα: όχι μόνο το τοπικιστικό πνεύμα και την ιδιαίτερα εμφανή μείωση στο μέγεθος της εργατικής τάξης στον κλάδο της μεταποίησης αλλά, ιδιαίτερα, την τάση να οδηγεί σε ανταγωνιστικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις υπό συλλογική ιδιοκτησία. Απλά και μόνο ο οικονομικός έλεγχος των εγκαταστάσεων και των εργοστασίων είναι μόνο μια πλευρά του νομίσματος ενός επαναστατικού μετασχηματισμού, κάτι το οποίο οι Ισπανοί αναρχοσυνδικαλιστές έμαθαν με πολύ δραματικό τρόπο την περίοδο 1936-37 όταν, παρά το

⁹ Η πλήρης αποτίμησή μου υπάρχει στο «The Ghost of Anarcho-Syndicalism», *Anarchist Studies*, τ. 1 (1993), σσ. 3-24.

μεγαλύτερο πείραμα κολεκτιβοποίησης στην ιστορία, απέτυχαν να εξαλείψουν το αστικό κράτος, το οποίο επέστρεψε δριμύτερο τον Μάιο του 1937 συντρίβοντας βίαια τους θύλακες των αναρχικών στην Καταλονία και την Αραγονία.

Αυτό που φαίνεται απαραίτητο είναι οι θεσμοί μιας δημοκρατικής πολιτικής – για να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη πολιτική με την αρχαία ελληνική σημασία της και όχι ως ευφημισμό για τη σύγχρονη ρεπουμπλικανική κρατική διαχείριση. Αναφέρομαι σε μια πολιτική που θα δημιουργούσε τοπικές συνελεύσεις ανθρώπων και θα τις συνομοσπονδιοποιούσε σε αμιγώς διαχειριστικά συμβούλια προκειμένου να αποτελέσει μία αντίρροπη εξουσία στο έθνος-κράτος. Το πώς μία τέτοια αντίρροπη εξουσία θα μπορούσε να εγκαθιδρυθεί και να λειτουργήσει, είναι πέρα από τα όρια αυτού του άρθρου. Πολλές σημαντικές λεπτομέρειες, ιστορικές και οργανωτικές, θα χάνονταν σε μια συνοπτική περίληψη αυτής της «συνελευσιακής» πρότασης¹⁰.

Και μόνο το γεγονός πως το ζήτημα των θεσμών την ταξικής εξουσίας θίχτηκε στο Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, είναι μια πτυχή του κειμένου που το κάνει τόσο ζωντανό το 1998, όσο και το 1848. Το γεγονός πως οι Μαρξ και Ένγκελς, με το θεωρητικό βάθος της σκέψης τους, πρόβλεψαν την εξέλιξη της καπιταλιστικής ανάπτυξης με όρους που είναι πιο σχετικοί σήμερα απ' όσο ήταν στην εποχή τους, θα ήταν αρκετό να καταστήσει αυτό το κείμενο ανυπέρβλητο κατόρθωμα [tour de force] στη σφαίρα της πολιτικής σκέψης. Τόσο η μεγάλη διορατικότητά του όσο και τα ενοχλητικά προβλήματά του, συνεχίζουν να μας συντροφεύουν μέχρι και σήμερα. Η τραγωδία του μαρξισμού είναι πως ήταν τυφλός στις ιδέες του κοινωνικού αναρχισμού, ενώ και οι μεταγενέστεροι επαναστάτες απέτυχαν στις κρίσιμες στιγμές της ιστορίας να συγκεράσουν τη διορατικότητα και των δύο αυτών μορφών του σοσιαλισμού αλλά και να τις υπερβούν.

10 Για μία επαναστατική πολιτική με την οποία ο λαός μπορεί να διαχειρίζεται τις υποθέσεις του μέσω συνομοσπονδιοποιημένων αμεσοδημοκρατικών λαϊκών συνελεύσεων –την έχω ονομάσει ελευθεριακό δημοτισμό– ίσως θα επιθυμούσε ο αναγνώστης να συμβουλευτεί το βιβλίο μου *From Urbanization to Cities* (1987; London and New York: Cassell, 1996) όπως επίσης και το βιβλίο της Janet Biehl, *The Politics of Social Ecology: Libertarian Municipalism* (Montreal: Black Rose Books, 1997). Πρόσφατες θεωρίες «ασχυρής δημοκρατίας», και άλλες παρόμοιες, προϋποθέτουν την ύπαρξη του κράτους και τείνουν να παραπέμπουν στην ιδέα πως η σημερινή κοινωνία είναι πολύ «πολύπλοκη» για να επιτρέψει την άμεση δημοκρατία και επομένως δεν συνεισφέρουν σε κάποια σοβαρή αμφισβήτηση της υφιστάμενης κοινωνικής τάξης πραγμάτων.